

**PRZEMIANY SPOŁECZNO-KULTUROWE
W OKRESIE FORMOWANIA SIĘ PAŃSTWA PIASTOWSKIEGO
W WIELKOPOLSCE PÓŁNOCNO-ZACHODNIEJ,
NA PODSTAWIE MATERIAŁÓW ARCHEOLOGICZNYCH
Z SANTOKA I MIĘDZYRZECZA**

THE SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATIONS IN THE PERIOD
OF THE PIAST STATE FORMATION IN NORTH-WESTERN
PART OF THE WIELKOPOLSKA REGION (GREATER POLAND)
ON THE BASIS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FROM
SANTOK AND MIĘDZYRZECZ

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 8 kwietnia 2009 r.)

Przedmiotem niniejszej pracy są przemiany społeczno-kulturowe, jakie następowały na obszarze Wielkopolski północno-zachodniej we wczesnym średniowieczu, a dokładniej w czasie formowania i funkcjonowania państwa piastowskiego, które można odczytać w źródłach archeologicznych. Podstawę dociekań stanowią analizy materiałów z dwóch stanowisk – grodzisk w Międzyrzeczu i Santoku. Badania archeologiczne przeprowadzone na tych stanowiskach przyniosły wiele interesujących danych, które pozwoliły podjąć próbę charakterystyki niektórych zjawisk kulturowych. Praca składa się z trzech zasadniczych rozdziałów, poprzedzonych szerokim wstępem oraz krótkiego podsumowania wyników badań. W uwagach wstępnych sformułowano cel, jaki starano się zrealizować w opracowaniu oraz przedstawiono podstawę źródłową i metody analizy materiałów. Zaprezentowano także stan badań przeprowadzonych dotychczas na obu stanowiskach. Zarówno Międzyrzecz, jak i Santok położone są w północno-zachodniej części Wielkopolski, zwanej dziś ziemią lubuską. Grodzisko w Santoku zostało rozpoznane już w okresie międzywojennym, kiedy to archeolodzy niemieccy przeprowadzili tam pierwsze, regularne badania wykopaliskowe, odsłaniając północny skraj grodu wraz ze zlokalizowanym tam gródkiem stożkowatym, pokazujący pełen przekrój przez nawastwienia kolejnych istniejących w tym miejscu umocnień obronnych i częściowo zabudowy wnętrza grodów. Natomiast systematyczne prace polskich ekspedycji archeologicznych na stanowiskach w Międzyrzeczu i Santoku zapoczątkowano w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku, w ramach programu badań nad początkami państwa

polskiego. Wieloletnie prace wykopaliskowe w Międzyrzeczu (lata 1954–1961) oraz w Santoku (lata 1958–1965) odsłoniły niezakłócony układ stratygraficzny, obejmujący długi przedział czasowy – od starszych faz wczesnego średniowiecza (wiek VIII i IX) do końca tego okresu, czyli połowy wieku XIII, a także z pełnego średniowiecza. Z tego względu są to stanowiska, które można uznać za swego rodzaju punkty reperowe dla analizy materiałów z innych obiektów w tym regionie.

Podstawą niniejszego opracowania są materiały źródłowe pozyskane w trakcie badań archeologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem ceramiki naczyniowej, która jest nie tylko najliczniejszą kategorią znalezisk, lecz również w interesującym mnie czasie podlegała przemianom umożliwiającym wielostronną analizę. Ich analiza umożliwia podjęcie próby interpretacji przemian społeczno-kulturowych zachodzących w Wielkopolsce północno-zachodniej, w okresie formowania się państwa polskiego. Rozpatrzenie danych archeologicznych, co bardzo istotne, w szerokim kontekście porównawczym, stwarza podstawy do uchwycenia i wielowymiarowej interpretacji zjawisk oraz procesów kulturowych zachodzących w danym miejscu, w wybranej społeczności, w określonym czasie. Możliwość stosunkowo dokładnego określenia chronologii owych przemian pozwala ponadto na ich korelację z szerszymi procesami zachodzącymi wówczas w całej strefie północnych i środkowych ziem polskich.

Wielkopolska północno-zachodnia jest regionem, który nie doczekał się dotychczas kompleksowego opracowania i interpretacji źródeł archeologicznych z okresu wczesnego średniowiecza, co utrudniało poczynienie szerszych ustaleń dotyczących przekształceń kulturowych, jakie zachodziły na tym obszarze.

Ceramika naczyniowa stanowi podstawę dociekań w niniejszej pracy. Szczegółowej analizie poddano wyselekcjonowany zbiór fragmentów naczyń pochodzących z kolejnych odsłoniętych poziomów osadniczych, które pozwalały na uzyskanie największej liczby informacji na temat technologii, budowy i zdobnictwa tych pojemników.

Zasadniczą część pracy stanowią rozdziały prezentujące dane źródłowe oraz podejmujące próbę interpretacji procesów i zmian społeczno-kulturowych przeprowadzoną na podstawie tych właśnie źródeł. Rozdział pierwszy zawiera charakterystykę najważniejszych elementów środowiska naturalnego oraz kontekstu osadniczego, w jakim rozwijały się oba omawiane ośrodki.

Północno-zachodnia część Wielkopolski, zwana dziś ziemią lubuską, to teren położony na styku kilku ważnych regionów – Pomorza, Wielkopolski i Brandenburgii. Są to strefy, które od najdawniejszych czasów wyróżniała odmienna tradycja kulturowa, organizacja społeczna czy typ gospodarki. Niezaprzeczalnym walorem tej strefy – od pradziejów poczynając, były warunki sprzyjające rozwojowi połączeń komunikacyjnych, zwłaszcza tras wodnych. Takie położenie regionu sprzyjało więc z pewnością przenikaniu z różnych stron różnorodnych, nowych wzorców, impulsów czy technologii. Zważywszy, że większość tego obszaru to wysoczyzny polodowcowe, gęsto zalesione, to właśnie rozwinięta sieć wodna była istotnym czynnikiem decydującym o charakterze struktur osadniczych na tym terenie.

Najważniejszymi, przebiegającymi równoleżnikowo osiami komunikacyjnymi, były na północy rzeki Warta i Noteć, płynące Pradolina Toruńsko-Eberswaldzką oraz na południu równoległy odcinek Odry, środkowa Obra i Warta, płynące wzdłuż Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej. Między obiema pradolinami istnieją połączenia wodne, przełomowymi dolinami rzek o układzie południkowym, m.in. Odry na zachodzie i Warty w okolicy Poznania oraz rozległe Obniżenie Obrzańskie. Dobrze rozwinięta sieć wodna zachodnich odcinków obu pradolin pozwalała na stosunkowo łatwe przemieszczanie się z dorzecza Odry do dorzecza Łaby i umożliwiała komunikację z sąsiednimi regionami ziem polskich. Rzeka Odra nie stanowiła przeszkody w łączności z dorzeczem Łaby.

Gród międzyrzecki powstał w regionie zasiedlonym już w najstarszych fazach wczesnego średniowiecza. Pod koniec IX w. dorzecze Obry należało do obszarów, na którym powstała sieć niedużych grodów, wokół których koncentrowało się osadnictwo otwarte. Grody otaczały liczne osady, tworząc w sumie zwarte strefy zasiedlenia, które przedziały obszary wysoczyznowe, porośnięte lasami. Istniejące w IX w. na tym terenie zgrupowania grodów są uznawane za pozostałości funkcjonujących tu pewnych struktur plemiennych.

Budowa państwa piastowskiego przyniosła zmiany w organizacji terytorialnej w Wielkopolsce północno-zachodniej. Lokalne ośrodki plemienne zostały zniszczone, a obszar przyłączony do państwa Piastów. Tylko nieliczne grody pozostawiono i przebudowano. Kontrolą państwa objęte zostały grody w Pszczewie i Międzyrzeczu, co wynikało przede wszystkim z ich lokalizacji w miejscach ważnych pod względem strategicznym i komunikacyjnym. Stały się one głównymi punktami na szlaku lądowym prowadzącym z centrum państwa piastowskiego w kierunku zachodnim. Pozostałe grody przestały funkcjonować, uległy zniszczeniu, a w ich miejsce nie założono nowych obiektów. Obserwuje się wręcz rozrzedzenie osadnictwa, a większą frekwencją wyróżniały się jedynie miejsca wokół ośrodków grodowych. Dotyczy to przede wszystkim samego Międzyrzecza, gdzie w otoczeniu grodu wzrosła liczba osiedli, oraz Pszczewa. Widoczny wzrost zasiedlenia w okolicy Międzyrzecza nastąpił dopiero w XII i XIII w.

Gród w Santoku pobudowano na obszarze penetrowanym przez społeczności już w okresie pradziejowym, gdyż połączenie dwóch dużych rzek było miejscem atrakcyjnym osadniczo. Analiza osadnictwa wokół Santoka pokazuje, że od momentu założenia gród ten funkcjonował bez większego zaplecza osadniczego, a jego lokalizacja miała związek z kluczowym punktem szlaków wodnych. Pozostałości osadnictwa z najstarszych faz wczesnego średniowiecza znajdują się w dalszej okolicy grodu santockiego, zarówno na Wysoczyźnie Gorzowskiej, jak i na obszarze dolinnym Warty i Noteci. W X w. gród w Santoku został przejęty przez Piastów i przebudowany, stając się ważnym punktem strategicznym na pograniczu formującego się państwa. Nie zmieniło to jednak w zdecydowany sposób charakteru osadnictwa wokół grodu, które w dalszym ciągu nie rozwijała się intensywnie. W młodszych fazach wczesnego średniowiecza (od połowy wieku X do połowy XIII) zasadniczo nie zmienia się układ stref objętych działalnością osadniczą. Nadal najchętniej osiedlano się w strefie przejściowej na granicy Pradoliny

i Wysoczyzny Gorzowskiej. Dotychczasowa weryfikacja osadnictwa wokół grodu w Santoku pozwala na stwierdzenie, że był on jedynym w regionie ośrodkiem grodowym o takiej chronologii i nie ma do tej pory podstaw, by traktować ten punkt jako centrum terytorium plemiennego. Jego powstanie miało najpewniej inny niż plemienny kontekst społeczno-kulturowy.

Obecny stan rozpoznania terenu Wielkopolski zachodniej wskazuje też na to, że wraz z inkorporowaniem tego obszaru przez Piastów następowało celowe jego wyludnienie. Pozostawione pustki osadnicze, wraz z przestrzeniami zalesionymi, tworzyły pas ochronny, zabezpieczający przed najazdami nieprzyjaciela, a trzeba zaznaczyć, że był to teren narażony na liczne ataki, głównie z północy i zachodu. Jak wynika z analizy danych oba ośrodki – Międzyrzecz i Santok – rozwinęły się rejonach o odmiennej sytuacji osadniczej, co miało niewątpliwie wpływ na ich charakter i pełnione przez nie funkcje.

Kolejny, drugi rozdział opracowania obejmuje szczegółową charakterystykę i analizę źródeł archeologicznych. Podzielono go na dwie części. Pierwsza opisuje umocnienia obronne, elementy zabudowy mieszkalnej i zaplecza gospodarczego, ulice itp. wraz z ich zawartością kulturową, z wyjątkiem ceramiki naczyniowej, której poświęcono oddzielną, drugą część rozdziału. Zawarto w niej charakterystykę poszczególnych zespołów ceramiki naczyniowej, zarówno pod względem technologicznym, morfologicznym, jak i stylistycznym. Oddzielnie rozpatrzono ich nawiązania do innych zespołów, zarówno z kontekście chronologicznym, jak i przestrzennym.

W świetle przeprowadzonej analizy archeologicznych materiałów źródłowych w grodzie międzyrzeckim można wyróżnić 9 wczesnośredniowiecznych faz osadniczych, zawierających się w przedziale czasowych od 1. poł. X w. do około połowy XIII stulecia. Inwentarz poziomów osadniczych grodu w najstarszej fazie jest stosunkowo skromny, czym wpisuje się w lokalną kulturę tej części Wielkopolski. Wobec nielicznego zestawu zabytków tzw. wydzielonych, najistotniejszym materiałem, umożliwiającym analizę związków kulturowych społeczności międzyrzeckiej, pozostaje ceramika naczyniowa.

Na podstawie występujących w zespole z najstarszej – 1 fazy osadniczej grodu międzyrzeckiego typów naczyń, można wskazać, iż pracujący w Międzyrzeczu garncarze nawiązywali do tradycji garncarskiej przede wszystkim terenu Dolnych Łużyc. Podobieństwa przejawiają się zwłaszcza w wysokim udziale charakterystycznych naczyń typu *Tornow* (około 40%), przewyższającym odsetek naczyń typu *Menkendorf*. Tak wysoki udział naczyń typu *Tornow* sytuuje ten zespół raczej około 1. poł. X stulecia. Podobna struktura charakteryzuje zespół naczyń z fazy 2 grodu. Zespoły ceramiki z najstarszych faz wyróżnia więc wysoki udział naczyń typu *Tornow*, z udziałem pozostałych istotnych komponentów zespołu – naczyń *nieornamentowanych*, typu *Menkendorf*, ale także charakterystycznych zwłaszcza dla strefy południowo-wschodniej Meklemburgii, Pomorza, północnej Wielkopolski i Brandenburgii naczyń typu *Woldegk* – o wysokim standardzie technicznym, wykonywanych przez garncarzy posiadających wysoki stopień znajomości rzemiosła. W tych naczyniach można dopatrywać się elementów tornowskich z jednej strony, a północnych z drugiej (różnorodne wątki zdobnicze wykonane grzebykiem).

Kolejny etap w dziejach grodu międzyrzeckiego wiąże się z okresem budowania państwa piastowskiego. Wprawdzie Międzyrzecz był znacznie oddalony od głównych ośrodków państwa piastowskiego oraz nie miał rozwiniętego zaplecza osadniczego, to połączenia i komunikację zapewniały mu dogodne drogi wodne i później wytyczony szlak lądowy. Gród w Międzyrzeczu został przypuszczalnie przejęty przez Piastów (podobnie jak położony około 50 km na północ gród w Santoku), w 1. poł. X w. Po gwałtownym pożarze rozbudowano umocnienia i zmieniono rozplanowanie wnętrza, co miało miejsce w 2. poł. X stulecia. Najistotniejsze jednak znaczenie dla rozwoju ośrodka w Międzyrzeczu miała nowa droga lądowa biegnąca przez ten ośrodek, a początków jej funkcjonowania należy doszukiwać się właśnie w okresie wczesnopiastowskim (szlak z Poznania i Gniezna przez Pszczew i Międzyrzecz, dalej w trzech kierunkach – Łużyce, Lubusz i Santok). W materiale archeologicznym z faz osadniczych obejmujących okres od 2. poł. X do 1. poł. XI w. (fazy 3–5) nie obserwuje się jednak jakichś zdecydowanych zmian w kierunkach kontaktów. Wśród znalezionych przedmiotów oprócz tych związanych z codziennymi czynnościami pojawiają się jednak wyroby rzemieślnicze o charakterze luksusowym.

W początkach XI w. gród w Międzyrzeczu uległ dotkliwemu zniszczeniu, prawdopodobnie podczas wyprawy wojennej Henryka II, a następnie został odbudowany. Zespoły ceramiki naczyniowej z przełomu X i XI w. (fazy osadnicze 3 i 4), podobnie jak w fazie poprzedniej, cechuje dominacja naczyń częściowo obtaczanych, a wśród nich tym razem typu *Menkendorf*. W dalszym ciągu utrzymuje się dość wysoki udział naczyń typu *Tornow* i obecne są naczynia *nieornamentowane*. Naczynia całkowicie obtaczane w większej ilości zaczynają pojawiać się w fazach datowanych na 1. poł. XI w., a ich udział wzrasta tu do około 30% (w 5 fazie). Naczynia te charakteryzuje pewna standaryzacja formy, jak i ornamentyki. Ornament na naczyniu ogranicza się najczęściej do płaszczyznowych żłobków dookólnych.

Prawdopodobnie w 2. poł. XI w. Międzyrzecz znalazł się w strefie politycznej Pomorza, choć trudno ustalić okoliczności tego faktu. Najważniejszą zmianą w strukturze zespołów ceramiki naczyniowej, która dokonała się w 2. poł. XI w. (w 6 fazie osadniczej), jest skokowy wręcz wzrost ilości ceramiki całkowicie obtaczanej, z 30% w fazie poprzedniej do około 88%. Należy zwrócić uwagę, że zmiana ta nastąpiła dość późno w porównaniu do obszarów Wielkopolski czy Pomorza, gdzie przełom ten zaznacza się jeszcze w X w. Ta cecha zbioru wpisuje go najbardziej w rytm przemian obserwowanych w zespołach z sąsiedniej Brandenburgii i Dolnych Łużyc. Oprócz naczyń typu *Vipperow (G)* czy *Teterow (J)* pojawiają się także egzemplarze szczególnie charakterystyczne dla Meklemburgii i Pomorza, jak choćby typ *Weisdin (H)*, czy *Kowall (L)*.

Kolejny duży pożar, który zniszczył drewnianą zabudowę wnętrza grodu międzyrzeckiego, przypada na koniec wieku XI, o czym zaświadcniają obecne w nawarstwieniach ślady spalin i rumowiska, a można łączyć go z walkami Bolesława Krzywoustego o odzyskanie północno-zachodniej Wielkopolski. Asortyment przedmiotów znalezionych w nawarstwieniach z tych czasów jest bogaty i różnorodny. Standaryzacja

wyrobów to zjawisko, które wystąpiło w wytwórczości garncarskiej w Międzyrzeczu najintensywniej od XII w. Tutejsze formy naczyń mają zasadniczo charakter interregionalny, czego przykładem mogą być okazy z cylindryczną szyjką, czy garnki bez wyodrębnionej szyjki, występujące powszechnie w tym okresie w różnych zespołach z ziem polskich. Tradycje lokalne natomiast może odzwierciedlać jedynie morfologia wylewów czy układ ornamentu. Nowe typy naczyń, które pojawiają się w tych fazach, też prezentują wiele cech zbliżających je do garncarstwa Meklemburgii i Pomorza.

Przyczyną kolejnego zniszczenia oraz pożaru grodu i podgrodzia międzyrzeczeckiego była wyprawa Fryderyka Rudobrodego na ziemie polskie w 1157 r., prowadząca traktem przez Międzyrzecz. Po tych zniszczeniach gród, już bez podgrodzia, został kolejny raz odbudowany. W XIII w. Międzyrzecz stał się grodem nadgranicznym, broniącym bezpośrednio dojścia do Wielkopolski, ale podczas walk został spalony i jego funkcje przejęło miasto, lokowane przed rokiem 1259. Jego pozycja i dalsze etapy rozwoju wynikały również z tego, że pełniło ono w dalszym ciągu funkcję kontrolną na szlaku komunikacyjnym.

W Santoku badania archeologiczne przeprowadzone we wnętrzu grodu oraz na zewnętrznych skłoniach wału i na podgrodziu pozwoliły wyróżnić siedem faz osadniczych we wnętrzu grodu oraz pięć na podgrodziu. Odświeżone relikty umocnień obronnych i zabudowy mieszkalnej dały wyobrażenie, jak wyglądało to założenie grodowe już od najstarszego etapu w VIII w., kiedy mógł tam funkcjonować mały gród (o średnicy około 60 m). Wnętrze zabudowane było chatami o ścianach z plecionki, a od wieku IX we wnętrzu grodu powstawały także budynki o konstrukcji zrębowej. Z tego czasu pochodzą pierwsze, niestety nikłe i źle zachowane, ślady osadnictwa na terenie późniejszego podgrodzia. Nie jest wykluczone, że istniał wtedy jakiś wał ziemny, otaczający najstarszy gród.

W najstarszych fazach osadniczych grodu santockiego, w zespołach ceramicznych znajdujemy wiele form naczyń o cechach wyraźnie nawiązujących do garncarstwa strefy północno-zachodnio-słowiańskiej, o czym świadczą naczynia odpowiadające typowi *Feldberg*, znalezione w najstarszych nawarstwieniach Santoka, w II poziomie osadniczym odświeżonym w wykopie we wnętrzu grodu oraz obecność i moment pojawienia się naczyń typu *Menkendorf*, w swojej stylistyce nawiązujących do wyrobów z obszarów Pomorza Zachodniego i północnej Wielkopolski. Niewiele później – od połowy IX w. – w zespole pojawiają się naczynia w typie *Tornow*. Oprócz naczyń glinianych i przedmiotów codziennego użytku (krzesiwa, przęśliki, szydła, noże, oprawki) znaleziono wiele wysokiej klasy wyrobów rzemieślniczych i przedmiotów obcej proveniencji, które mogły trafiać do Santoka na drodze wymiany handlowej, ale także np. jako łup, dar czy zagubiona tu własność obcych przybyszów, świadcząca o ich obecności w tym miejscu. Wśród znalezisk są ornamentowane grzebienie wykonane z poroża jelenia, fragmenty wełnianych tkanin, różnego rodzaju paciorki (bursztynowe i zwłaszcza szklane), oprawki z poroża zdobione ornamentem rybiej łuski czy kratki, brązowa sprzączka lirowata, kabłączki skroniowe oraz oselki z fyllitu. Proveniencja wspomnianych przedmiotów wiąże się głównie ze strefą nadbałtycką, między innymi Skandynawią, Półwyspem Jutlandzkim, Fryzją czy obszarami cesarstwa bizantyńskiego.

Santok był ważnym punktem na szlaku handlowym i komunikacyjnym, a jego funkcjonowanie musiało być ściśle powiązane z koniunkturą i rozwojem głównych ośrodków w strefie bałtyckiej. Najstarszy okres funkcjonowania grodu santockiego kończy wielka przebudowa umocnień obronnych, których rozmiar i charakter nawiązuje do największych inwestycji zainicjowanych w głównych ośrodkach Wielkopolski, a związanych z organizowaniem państwa piastowskiego. Niewykluczone, że gród santocki stał się obiektem zainteresowania Piastów już w 1. poł. X w. Z racji swego strategicznego położenia stanowił istotny punkt na drodze prowadzącej do ujścia Odry, a z drugiej strony, przekroczenie grodu oznaczało otwarty dostęp do centrum państwa polskiego.

Zwarta zabudowa na podgrodzium w Santoku, po stronie wschodniej grodu, pojawia się dopiero w 1. poł. X w. (faza 1). Na podgrodzium stawiano budynki zrębowe, niektóre z paleniskami wewnątrz. Zabudowa miała podobny charakter zarówno w grodzie, jak i na podgrodzium. Trzeba zaznaczyć, że rejestrowane w poziomach osadniczych liczne i intensywne warstwy spalenizny świadczą o częstych niszczeniach tego założenia, jednocześnie zauważa się szybkie jego odbudowywanie.

Zakrojone na szeroką skalę inwestycje, związane z przebudową umocnień obronnych grodu santockiego, można bezspornie łączyć z działalnością dynastii piastowskiej. Na podstawie ustaleń archeologicznych i badań dendrochronologicznych możemy je umieszczać w latach 60. X stulecia. Być może wtedy też obwarowano podgrodzie (tzw. wał zewnętrzny), tworząc założenie dwuczłonowe, o średnicy około 240 m, co zbliża ten obiekt do innych fortyfikacji wczesnopiastowskich. Oprócz przedmiotów codziennego użytku, w nawarstwieniach z tego czasu znajdowano w dalszym ciągu wiele zabytków związanych ze sferą handlu i wymiany, o charakterze luksusowym (grzebień z poroża, taśmowaty pierścionek, fyllitowe oselki, szklane paciorki, bursztynowy paciork i wisior) oraz elementy uzbrojenia (żelazny grot oszczepu oraz grot strzały). Z tym odcinkiem czasu związane są też kostki mozaikowe, znalezione na podgrodzium. W zespole ceramiki naczyniowej wzrasta skokowo ilość naczyń całkowicie obtaczanych, co odpowiada zmianom w wytwórczości garncarskiej obserwowanym w Wielkopolsce centralnej i południowej oraz na Pomorzu Zachodnim. Mimo politycznego połączenia z Wielkopolską, w wytwórczości garncarskiej nadal obecne są silne związki ze strefą zachodnio-pomorsko-meklemburską. Pod względem cech formalnych, morfologii i ornamentyki są to naczynia zbliżone do egzemplarzy *rodzin typów G, J, K, H* charakterystycznych dla Pomorza Zachodniego. Kolejne etapy zasiedlenia w układzie stratygraficznym wyróżniają liczne warstwy pożarowe i budowlane, gdyż ośrodek ten był wiele razy przebudowywany. Mimo licznych zmian politycznych Santok pozostawał związany z państwem polskim, a w wieku XIII przeżywał okres rozkwitu.

W rozdziale trzecim podsumowano wyniki analizy materiałów źródłowych, ukazane na szerokim tle zjawisk społecznych i politycznych zachodzących w ówczesnym czasie na ziemiach polskich. Najważniejsze wnioski wynikające ze studiów nad podjętym zagadnieniem zostały zebrane w końcowej partii pracy.

Międzyrzecz i Santok to grody, których największym walorem było usytuowanie w sieci połączeń wodnych, co miało wtedy znaczenie nie tylko praktyczne, umożliwiające dostęp do zasobów wody i komunikację lokalną, ale przede wszystkim sprzyjało rozwojowi szerszych kontaktów i wymiany. Początki obu grodów wiążą się z odmiennymi uwarunkowaniami. Santok to gród o starszej metryce, powstały jako punkt obsługi na szlaku łączącym nadmorskie ośrodki rzemieślniczo-handlowe z zapleczem lądowym, natomiast Międzyrzecz to założenie młodsze, które powstało w regionie intensywnie zasiedlonym już w najstarszych fazach wczesnego średniowiecza, w skupisku grodów położonych w Obniżeniu Obrzańskim, związanych w pewien sposób z ówczesnymi strukturami plemiennymi. Przeprowadzona analiza źródeł wykazała, że początki grodu międzyrzeckiego mogą wiązać się z początkiem wieku X.

Należy podkreślić, że oba grody od momentu swego powstania były powiązane z różnymi, odmiennymi strefami kulturowymi, ekonomicznymi i społecznymi. Santok to ośrodek wyróżniający się bliskimi kontaktami ze strefą północną, nadbałtycką; kultura mieszkańców tego grodu podlegała podobnemu rytmowi zmian, jakie zachodziły w ośrodkach zachodniopomorskich, a jego rozwój uzależniony był od koniunktury gospodarczej w *Balticum*. Międzyrzecz natomiast powstał w strefie o bliskich związkach z terytoriami położonymi na południowym zachodzie, Dolnymi Łużycami i środkowym Połabiem, zamieszkałymi przez plemiona zachodniosłowiańskie – przede wszystkim Serbów łużyckich i Hobolan.

Bardzo istotnymi momentami w historii obu grodów były wydarzenia związane z formowaniem się w Wielkopolsce państwa Piastów. O powiązaniach Międzyrzecza i Santoka z tym procesem świadczą wyraźnie dane archeologiczne – potężne inwestycje w obrębie grodów i przebudowy ich umocnień, przypadające na 2. poł. X w., których skala i rozmiar oraz charakter świadczą, że mają one bezpośredni związek z zakrojonymi na szeroką skalę działaniami władców państwa piastowskiego na zachodnim obrzeżu powstającego państwa.

W 2. poł. X w. cały region Wielkopolski północno-zachodniej został włączony w obręb państwa piastowskiego i był politycznie związany z centrum Wielkopolski, to jednak w analizowanych przejawach kultury obu badanych ośrodków, zwłaszcza w produkcji garncarskiej, nadal obserwuje się trwanie przy dotychczasowej tradycji i utrzymywanie nawiązanych wcześniej kontaktów. W przypadku Santoka podtrzymywane były w dalszym ciągu związki ze strefą zachodnio-pomorsko-meklemburską, co przejawia się m.in. w podobnym rytmie zmian w wytwórczości garncarskiej (np. moment wprowadzenia całkowitego obtaczania) i cechach morfologiczno-ornamentacyjnych wyrobów, stale bliższych naczyniom występującym na obszarach północno-zachodnio-słowiańskich. Mieszkańcy Międzyrzecza byli natomiast bardzo związani z przestrzenią nadodrzańską, a związki z obszarami po lewej stronie Odry okazały się w tym przypadku bardzo trwałe i stabilne.

Istotne znaczenie dla rozwoju ówczesnych ośrodków grodowych, zarówno Międzyrzecza, jak i Santoka, miało powstanie i rozwój coraz stabilniejszej sieci dróg lądowych

między głównymi centrami handlowymi oraz administracyjnymi, co wiązało się nie tylko z większymi możliwościami wymiany dóbr, ale także przejmowaniem nowych wzorców kulturowych czy idei.

Okresem szczególnie niespokojnym i pełnym zmian okazał się natomiast wiek XI. W obu grodach nie stwierdzono wyraźnych śladów zniszczeń i pożarów, które można by wiązać z wydarzeniami kryzysu lat 30. XI stulecia oraz najazdem Brzetysława; świadectwa takie łączą się ewidentnie z końcem tego wieku. Źródła historyczne wskazują, że ta część Wielkopolski znajdowała się w 2. poł. XI w. w strefie politycznych wpływów Pomorza, a władza Piastów została tu przywrócona dopiero przez Bolesława Krzywoustego. Taką interpretację wydarzeń politycznych potwierdzają wyniki analizy materiałów archeologicznych – w wytwórczości garncarskiej ośrodka międzyrzeckiego wyraźnie widoczne są, zwłaszcza w 2. poł. XI w., wpływy stylistyki pomorskiej. Odzyskane grody w północno-zachodniej Wielkopolsce, wśród nich Międzyrzecz i Santok, stały się ponownie ośrodkami władzy piastowskiej i obydwa zostały włączone do systemu kasztelanii.

Ważnym wydarzeniem, które zapisało się w sposób bardzo czytelny w układzie strategicznym grodów, są zniszczenia związane z wyprawą wojenną Fryderyka Rudobrodego w roku 1157. W Międzyrzeczu doszło wtedy do gwałtownego zniszczenia grodu oraz podgrodzia. Ślady pożarów z tego czasu zanotowano także w Santoku, choć w tym przypadku nie można jednoznacznie wskazać przyczyn tych zniszczeń.

Zasadniczy zwrot w dziejach regionu i układzie dotychczasowych powiązań przyniósł wiek XIII i ekspansja Brandenburczyków na obszar Wielkopolski północno-zachodniej. Był to okres ciągłych niepokojów i walk oraz zmian w dotychczasowej organizacji politycznej. Międzyrzecz pełnił dalej swą funkcję kontrolną na pograniczu, na szlaku komunikacyjnym. Na miejscu grodu wybudowano zamek, a w jego sąsiedztwie powstało miasto. Znaczenie Santoka natomiast podupadło, do czego przyczyniła się w dużym stopniu lokacja w 1257 r., w odległości kilku kilometrów, miasta Gorzowa.

Przedstawiona wyżej interpretacja wybranych zjawisk kulturowych została oparta przede wszystkim na pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych źródłach archeologicznych. Po raz kolejny można było wykazać, że materiały archeologiczne, a szczególnie ceramika naczyniowa, zwłaszcza w okresie nasilonych przemian społeczno-kulturowych wiążących się z przyspieszonym rozwojem technologicznym i stylistycznym, mają ogromne walory poznawcze i kryją w sobie wiele możliwości interpretacyjnych. Mogą być odpowiednim źródłem do poszukiwania odpowiedzi na szereg pytań związanych nie tylko z zagadnieniami wytwórczości, ale także stanowią bazę do rozważań na temat zachodzących w danym miejscu zjawisk o charakterze społeczno-kulturowym. Budowane w ten sposób hipotezy są oparte na wiarygodnych podstawach, które oczywiście mogą być w przyszłości weryfikowane.

Należy na zakończenie jeszcze raz podkreślić, że niezmiernie ważne w przypadku analizy dziejów poszczególnych ośrodków jest spojrzenie na nie przez pryzmat konkretnych miejscowych warunków. Jak to wynika z przeprowadzonych badań, owe, niekiedy

nawet niewielkie obszary, miały własny rytm przemian kulturowych, który zależał od miejscowej tradycji, zawiązanych kontaktów, a także od uwarunkowań politycznych, gospodarczych czy społecznych danego regionu.

THE SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATIONS IN THE PERIOD OF THE PIAST STATE
FORMATION IN NORTH-WESTERN PART OF THE WIELKOPOLSKA REGION
(GREATER POLAND) ON THE BASIS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FROM
SANTOK AND MIĘDZYRZECZ

S u m m a r y

The strongholds of Santok and Międzyrzecz belong to major centers of the northwestern Great Poland in the period of formation the first Polish state. They were occupied in the same time but developed in entirely different conditions. The Santok stronghold is located on the borderland between Great Poland and Pomerania, at the place where two rivers – Warta and Noteć converge. A placement of the site within a communication net, in the border zone, and in a close proximity to the Baltic, facilitated contacts with distant regions leading to the development of strongholds in the Early Middle Ages. The stronghold was erected as a trade outpost in the 8th century. Archaeological excavations of different stratigraphic levels produced a very rich collection of artifacts originating from remote areas of the Baltic zone as well as eastern and southern Europe. This made possible to recognize subsequent phases of the settlement development and reflect on the role Santok played in the past.

Międzyrzecz is situated on the Obra river in a long occupied area in western part of Great Poland. The stronghold was built in the first half of the 10th century. The analysis of the ceramic materials indicates that trajectory of pottery production departs from the developments reported for central Great Poland, but shows similarities to the Lower Lusatian region. This is indicative of connections among Slavic tribes inhabiting this region in the 9th century. In the following 10th century, Międzyrzecz was incorporated into the first Piast State and it became one of its most important centers of administration. The ramparts were rebuilt and widened. In the 11th century, the abbey was built near Miedzyrzecz to facilitate missionary work among the pagan Slavs.

The development of Santok and Miedzyrzecz in the Early Middle Ages was determined by their placing in the very center of the communication net. The Piast dynasty attributed a defensive character to this part of the country, aimed at protecting its core from a military invasion coming from the west. These circumstances led eventually to the emergence and subsequent dynamic development of these cities.

Kinga Zamelska-Monczak
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Poznaniu
ul. Rubież 46, 61-612 Poznań, Poland